

УДК 316.42:17.025.1

А.А. КРАВЧЕНКО (кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії та філософії освіти)

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ

E-mail: kravchenkoalla@list.ru

ФЕНОМЕН «СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ» В ЕВОЛЮЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

В статті здійснений аналіз проблеми соціальної відповідальності в контексті соціальної, економічної та культурної тенеми суспільства. Акцентовується увага на взаємозв'язку соціальної відповідальності та особистого вибору.

***Ключові слова:** соціальна відповідальність, індивідуальність, вибір, спільнота, цілераціональна діяльність, колективна форма, атомізований суб'єкт.*

Постановка проблеми. Людина народжується та діє у певній історичній ситуації, яку вона отримує вже в готовому вигляді. Але кожна історична ситуація є багатоваріантною та містить в собі різні можливості свого розвитку. Сумнівними є спроби визначення історії як фатуму, який наперед визначає долю індивідууму. Ті або інші суспільні практики формують відповідні типи суспільних відносин та властиві їм регулятиви людської поведінки. Історія не є даністю, вона скоріш завдання, яке кожна людина приречена вирішувати. Відкритість цього завдання ставить людину перед нескінченним вибором та ризиком невизначеності. Саме тому історія актуалізує проблему соціальної відповідальності людини за свій вибір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика відповідальності в соціально-філософському, етичному, філософсько-освітньому аспектах розглядається в працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Г. Йонаса, Е.Ю. Соловійова, Ф. Тенніса, К. Вульфа, В.П. Бега, Х. Арендт, В.І. Тернопільської та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Разом з тим, не зважаючи на численні дослідження етосу соціальної відповідальності, у філософській літературі не склався цілісний підхід до визначення сутності соціальних зв'язків між людьми, які формують імператив соціальної відповідальності.

Формулювання завдань та цілей статті. Соціальна лінія кожної історичної епохи визначає конкретну міру відповідальності особистості. В силу чого постає необхідність виявити параметри формування соціальної відповідальності в контекстах суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Рухаючись в межах концепції «соціального організму», можна стверджувати, що особистість «зустрічається» з наперед заданою лінією «потреба-дія», яка розгортається як суспільна практика. Натомість момент самодетермінації людини, а значить і момент, який містить можливість відповідальності, розташований в межах лінії «цінність-смысл». Саме тут зовнішня детермінація

трансформується у самодетермінацію. У цьому контексті важливою є думка П. Козловскі, згідно якої планомірне та пов'язане з відчуттям відповідальності «зустріч» зі світом та іншими людьми відбувається в межах трудової практики [8, с. 136-137]. Соціальна відповідальність виявляється важливою передумовою людських відносин та різноманітних форм спільної діяльності. Тривалий час людські спільноти обмежувались невеликою кількістю людей. Тому відповідальність обмежувалась цим колом людей, з якими можна зустрітися безпосередньо. Феномен «соціальна відповідальність» виступає основною детермінантою соціальної взаємодії між людьми. Динаміка взаємодії окремого індивіда та спільноти від початку є односпрямованою – від соціуму до індивіда, від цілого до частини. Соціум монологічно висуває вимоги до індивіда, і цим з самого початку задає можливість його індивідуалізації. Остання в такому випадку повинна мислитися як результат засвоєння норм та обов'язків, які висуває соціум. Цей процес і є соціалізацією, або, іншими словами, окультуренням «індивідуального тіла». Загальновідомо, що історія є процесом емансипації людини. Збільшення міри свободи невід'ємне від зростання міри відповідальності. Приналежність до тієї чи іншої спільноти на початку розвитку людства не є питанням вільного вибору. В межах традиційного суспільства людина народжується в наперед визначених соціальних нішах. Її соціальний статус та роль успадковувались, а не були результатом її цілеспрямованих зусиль. Навіть шлюбні зв'язки визначаються традицією і звичаєм. Відповідальність тут не стільки індивідуальна, скільки колективна. За провину однієї людини відповідальним може бути весь її рід.

Проте існує думка, згідно якої обов'язки можуть бути загальними, однаковими, колективно-єдиними, втім відповідальність за їх виконання все-таки кожен несе окремо. «Саме кожного окремо мають на увазі погрози, що забезпечують виконання заборон, і зовсім неймовірно, щоб навіть найпримітивніша община карала себе повселюдною смертю за смертний гріх одного зі своїх членів» [9, с. 48]. В будь-кому випадку обов'язок, який накладається на індивіда в доіндустріальних суспільствах, виникає набагато раніше ніж індивідуальне право. На нашу думку, соціальна відповідальність у стародавньому суспільстві передбачає наявність окремого індивіда, звернена до нього, втім спрацьовує вона завдяки тому, що людина виступає персоніфікацією сили роду. Її доброчесність – це доброчесність колективу, спільноти, плем'я. Тому, «мораль тут – не стільки ознака індивіда, яка обумовлена його особистісними якостями та виявляється у його вчинках, скільки якість, притаманна його сім'ї, роду, соціальному прошарку, – так само як і права та обов'язки» [5, с. 136]. Наслідком цього є те, що вищим прошаркам суспільства від «природи» притаманні вищі доброчесності. Аристократія благородна, чесна, мужня та смілива. Натомість люди «нижчого походження» характеризуються протилежним чином. Моральні ознаки у традиційних суспільствах «успадковуються» подібно до фізіологічних якостей. Зрозуміло, що в цих умовах соціальна відповідальність є однобічною, вона ще не передбачає особистісного

вибору, який супроводжується ризиком невизначеності. Тут соціальна відповідальність не вільний вибір – вона припис.

Важливо підкреслити, що характер відповідальності детермінується характером діяльності, на основі якої формуються різноманітні соціальні зв'язки. Так, наприклад, ще М. Вебер у своїх працях зазначав, що стійкі зв'язки соціальних дій фіксуються у соціальних відносинах. Нагадаємо, що вчений виділяв чотири типи соціальної дії: цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну та традиційну [2, с. 628]. Відповідним чином дослідження соціальних відносин відбувається крізь призму концепту «ідеальний тип». Останній дозволяє виявити нормативні детермінанти, притаманні різним культурам. Кожному «ідеальному типу» взаємодії соціального суб'єкта з навколишнім світом притаманний особливий спосіб соціальних відносин. Характер занурення у світ впливає на соціальні відносини і навпаки. Зокрема, з точки зору М. Вебера, особливості соціальних відносин, які виникають в межах протестантизму, призводять до переходу від традиційного суспільства до капіталістичного [3]. Зрозуміло, що цей перехід супроводжується зміною способів діяльності людей, спрямованої на задоволення їх потреб. Необхідно зазначити, що і самі потреби трансформуються при зміні історичних типів суспільства. Нові регулятиви формуються в процесі життєдіяльності людини та є «позаінстинктивним управлінням людською діяльністю» [6, с. 65]. Необхідно зазначити, що в даному випадку діяльність трактують як «активність суб'єкта, спрямовану на світ об'єктів у взаємодії з іншими суб'єктами» [6, с. 65].

Активність соціального суб'єкта, спрямована на перетворення оточуючого світу та перетворення його у «другу природу», є нічим іншим як культурою. Предметне буття культури є одночасно і світом взаємодії соціальних суб'єктів, а значить світом практичного спілкування людей. Саме властива соціальній дії спрямованість на «Іншого» зумовлює становлення феномену «соціальна відповідальність» як необхідного регулятиву спільної життєдіяльності людини. Тобто «соціальна відповідальність» є співвіднесенням ідеального образу майбутньої діяльності з тим соціальним контекстом, в якому вона буде розгортатись. Внаслідок того, що людина як соціальна істота здатна виживати та пристосовувати оточуючий світ відповідно до своїх потреб тільки в межах та за допомогою «колективного тіла», вона «проекує» свою діяльність не тільки на зовнішній світ об'єктів, а і на «світ суб'єктів», вона завжди бере до уваги їх можливу відповідь на свої дії. У цьому сенсі соціальна дія завжди є певною мірою відповідальна дія.

Варто підкреслити те, що соціальна взаємодія та відношення розгортаються в горизонті смислу. Останній також ґрунтується на феномені «соціальна відповідальність». Мова йде про те, що смисл завжди є відповіддю. «Те, що ні на яке питання не відповідає, позбавлене смислу» [1, с. 443], – зазначав з цього приводу М. Бахтін. Таким чином, чим більше людська діяльність є осмисленою, тим більше вона відповідальна.

Феномен «соціальної відповідальності» в еволюції суспільних трансформацій

Відповідно до М. Вебера, осмисленість характерна саме для цілераціонального типу діяльності. Його домінування у структурі людської життєдіяльності властиве капіталістичному суспільству. Звідси можна зробити висновок, що соціальна відповідальність виступає дійсною цінністю тільки в епоху становлення капіталістичного суспільства [3].

Докапіталістичний тип суспільства є сукупністю «локальних спільнот». Відповідальність тут обмежена рамками спільноти. Отже, для традиційного суспільства, якому властивий відтворюючий спосіб виробництва, соціальна відповідальність обмежується рамками безпосередніх (особистих) зв'язків. Органічний тип соціальних зв'язків, за Ф. Тьонісом, може бути охарактеризований як «спільнота». «Всяке довірливе, сокровенне, виключно спільне життя (як ми вважаємо) розуміється як життя в спільноті» [10, с. 10]. В межах спільноти домінуючою є рутинна, традиційна діяльність. Зв'язок між членами спільноти сприймається як природний. Саме тому вона постає органічним, нереклексивним об'єднанням. Представники спільноти не мислять себе відокремлено від неї, вони «природно» підпорядковуються її цілям, виконуючи накази подібно до того, як частини тіла виконують певні дії для того, щоб задовольнити потреби організму. Подібний тип соціальних зв'язків обумовлений таким способом практичної діяльності, який можна визначити як «домогосподарство» [10, с. 54]. Спільнота – це сім'я, рід, відносини в якому засновані не на контракті, а на взаєморозумінні. Тут воля окремого індивіда розчиняється в діяльності «органічної субстанції». Тому відносини в межах спільноти ієрархічно структуровані, а діяльність, підпорядкована традиції та канону, конституюється як ритуал, культ.

У традиційних суспільствах ритуал – це перш за все дія, проте це дія, яка виражає дещо більше, ніж голу утилітарність. «Ритуал, – зазначає К. Вульф, – можна розуміти як форму соціальної практики, як стратегію соціальної дії...» [4, с. 51]. Важливою рисою ритуальних практик є те, що вони постають інститутами соціалізації. У процесі ритуальної дії індивід відтворює та конституює у тілесних рухах свою соціальну позицію. Причому ритуал конституює не просто соціальне та символічне «тіло» окремого індивіда, ритуал відтворює та конституює у символічно навантажених тілесних рухах колективну соціальну реальність. Внаслідок того, що «приймаючи участь в ритуалах та ритуалізації в сім'ї, школі, комунікаціях та політиці, сприймаючи їх та виконуючи, людина переводить їх сценічну постановку з її елементами цінностей, установок та дій у свій світ уявлень, в якому вони потім розгортають свій вплив» [4, с. 47]. Важливою особливістю ритуалу є те, що він є колективною формою дії та нормативно заданий. Він одночасно є і емпіричною дією, і символічною сферою, приписом та вчинком. Сам припис виступає тут не абстрактним імперативом, а тілесною практикою. Тому відповідальність тут не рефлексивна здатність прорахувати наслідки своєї діяльності, а тілесна співвіднесеність з «колективним тілом» роду, сім'ї, племені.

Зазначимо, що ритуальні дії властиві не тільки традиційним

суспільствам, вони характерні також і для сучасного суспільства. Важливою відмінністю сучасних ритуалів від «традиційних» є те, що останні не могли бути предметом вільного вибору суб'єкта. Людина була приречена на виконання певної низки ритуальних дій впродовж свого життя. Натомість для сучасності ритуал є предметом вільного вибору та рішення, хоча навіть сьогодні людині уникнути ритуалу або ритуальної дії вдається тільки завдяки «активним індивідуальним прагненням» [4, с. 47]. В контексті цих міркувань стає зрозуміло, що форми соціальної відповідальності у системі суспільних зв'язків, заснованих на ритуальних практиках, спираються не на індивідуальну волю, а на колективну волю «соціального тіла». Зануренність індивідів у ритуал сприяє їх груповій самоідентифікації, а через це ритуальна дія призводить до відокремлення групових уявлень та цінностей. Таким чином можна констатувати, що ритуальна дія породжує локальну соціальну відповідальність. Вона розповсюджується тільки на учасників ритуальної практики. У той же час, необхідно зазначити, що відповідальність в цих умовах не є чимось таким, що індивід бере на себе «добровільно».

Специфіка соціальної відповідальності полягає у тому, що вона вимагає універсалізації своїх положень. В силу цього її «локалізація» межами спільноти суперечить сутності цього феномену. Обмежені соціальні зв'язки породжують обмежені, локальні ціннісно-нормативні уявлення. Суспільні відносини розгортаються у системі координат соціального часу та простору. Як продемонстрував ще І. Кант, час та простір є необхідною передумовою можливості людського досвіду [7, с. 65-67]. Локальні світи традиційних спільнот оперують такими ж «локальними» часом та простором. Так, для прикладу, час у докапіталістичну епоху завжди залишався локальним. Не існувало єдиної міри часу, яка б охоплювала собою великі території або держави в цілому. «Партикуляризм суспільного життя проявлявся і у системах відліку часу» [5, с. 131]. Зрозуміло, що «локальний час» роз'єднував «колективне тіло». Соціальний контроль в цих умовах мав безпосередній та емоційний характер. Уніфікація часу вимагає уніфікації норм соціального контролю. Це стає можливим з виникненням великих держав, адже «загальнодержавний, а потім зональний час став засобом об'єднання, посилення зв'язків» [5, с. 131].

Трансформація уявлень про час виявляється необхідною умовою становлення соціальних відносин, що утворюють таке «колективне тіло», як «суспільство». Безособові контакти вимагають існування певної абстрактної та універсальної міри, на основі якої можна організувати та регулювати відносини між незалежними індивідами. Перехід до цієї абстрактної міри можна спостерігати у всіх сферах суспільного буття. Формується цивільне право, розвивається торгівля та товарно-грошовий обмін, з'являється наукова форма пізнання. «Спільнота» руйнується при переході від домогосподарства до всезагального торгового господарства. Цей процес безпосередньо взаємопов'язаний з переходом від землеробства до промислового виробництва. Розвиток товарно-грошового обміну призводить

Феномен «соціальної відповідальності» в еволюції суспільних трансформацій

до панування таких соціальних відносин, які розривають кровні, або племенні зв'язки. На даному етапі соціальна відповідальність поступово перестає бути локальною. «Адже якщо хазяїн дому, селянин або житель міста, обличчям своїм зазвичай звернений до сокровенного центру того місця, тієї спільноти, до якої він належить, то торговий клас, навпаки, спрямований назовні...» [10, с. 86], – писав з цього приводу Ф. Тьоніс. В силу цих міркувань стає зрозуміло, що трансформація способів виробництва та заснованих на них суспільних відносин детермінує розвиток змісту та форми соціальної відповідальності.

Новий тип соціальних відносин виходить за межі невеликих територій. Товарно-грошовий обмін завжди прагне охопити якнайбільший простір, тому чим більшою є держава, тим швидше в ній починають панувати відносини «суспільства», «тим більш всезагальним та вільним стає обмін і тим вірогідніше, що у ній отримують силу чисті закони обмінного зв'язку, а ті якості, якими люди та речі володіють по відношенню один до одного поза ним, навпаки, відмирають» [10, с. 86-87]. Необхідною умовою формування соціальної відповідальності є цілераціональне мислення. Воно, за М. Вебером, є надбанням «капіталістичного суспільства». Подібний тип мислення розвивається виключно на боці атомізованого та вільного суб'єкта. Активність такого атомізованого суб'єкта виступає не стільки створенням, скільки привласненням. «Відносини привласнення» розповсюджуються на інших людей та на світ в цілому. Засноване на них людське співіснування керується прагненням оволодіти природою та соціальним оточенням. Необхідно підкреслити, що в ситуації прагнення кожного задовольнити свій приватний інтерес виникає необхідність узгоджувати дії з «Іншим», який також керується виключно своїми інтересами. Обмеження свавілля індивідуумів є необхідною передумовою досягнення кожним свого інтересу. Для цього людині необхідно оволодіти здатністю «підніматися» над діяльністю, спрямовувати увагу на перетворення способів своєї діяльності задля найефективнішого досягнення поставленої мети. А це є ніщо інше, як здатність раціонально мислити.

Висновки. Завдання узгодити в гармонійному співіснуванні природні та соціальні сили породжує проблему соціальної відповідальності. Покладаючись на неї, користуючись власним розумом, людина впорядковує суспільне життя. Свідоме самообмеження сваволі уможлиблюється завдяки феномену «соціальної відповідальності». У такому контексті вона постає основним регулятором соціальних відносин в умовах індивідуалізованого суспільства. Починаючи з ранніх етапів формування суспільства, соціальна відповідальність розповсюджується на всі його сфери.

Список літератури:

1. Бахтин М.М. Собрание сочинений [Текст]. В 7 т. Т. 1. Философская эстетика 1920-х годов / М.М. Бахтин – М. : «Русские словари», «Языки славянских культур». – 958 с..
2. Вебер М. Основные социологические понятия [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602-643.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Кравченко А.А., 2012

Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 61-272.

4. Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / [Текст] / К. Вульф; пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб. : Интерсоцис, 2009. – 164 с.

5. Гуревич П.С. Категории средневековой культуры [Текст] П.С. Гуревич // Избранные труды. Средневековый мир. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 236 с.

6. Каган М.С. Философская теория ценности [Текст] / М.С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с..

7. Кант И. Критика чистого разума [Текст]. Сочинения в 8 т. Т.3. / И. Кант –М. : ЧОРО, 1994. – 741 с.

8. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития [Текст] / П. Козловски; пер. с нем. – М. : Республика, 1997. – 240 с.

9. Соловьев Э.Ю. От обязанности к призванию, от призвания к праву [Текст] / Э.Ю. Соловьев // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 1990 – С. 48-56.

10. Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии [Текст] / Ф.Теннис. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 452 с.

А.А КРАВЧЕНКО

Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова, Киев

E-mail: kravchenkoalla@list.ru

ФЕНОМЕН «СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ» В ЭВОЛЮЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

В статье осуществлен анализ проблемы социальной ответственности в контексте социального, экономического и культурного генезиса общества. Акцентируется внимание на взаимосвязи социальной ответственности и личного выбора.

Ключевые слова: социальная ответственность, индивидуальность, выбор, сообщество, целерациональная деятельность, коллективная форма, атомизированный субъект.

A. KRAVCHENKO

National Pedagogical University of the M.P.Dragomanov, Kiev, Ukraine

E-mail: kravchenkoalla@list.ru

THE PHENOMENON OF "SOCIAL RESPONSIBILITY" IN THE CONTEXT OF SOCIETAL TRANSFORMATION

A problem of social responsibility in the context of social, economic and cultural genesis of society is analyzed in the paper. A correlation of social responsibility and personal choice is accentuated.

Keywords: social responsibility, personality, choice, community, rational action, collective form, atomized actor.

Стаття надійшла до редколегії 29.10.12

Прийнята до друку 02.11.12